

МР МАРИЈА ПЕТКОВИЋ
Народна библиотека
„Др Душан Радић“, Врњачка Бања
meri.petkovic@gmail.com

УДК 94:341.485(=411.16)(497.11)"1941/1944"
341.485(=411.16)(497.11)"1941/1944":930.2

САРАДЊА СА БИБЛИОТЕКАМА ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ ПРИ ИСТРАЖИВАЊУ И АНАЛИЗИ ГРАЂЕ О ЈЕВРЕЈИМА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

САЖЕТАК | Истраживачки рад предузет због сакупљања грађе неопходне за монографију „Врњчани у концентрационом логору Бањица (1941-1944)“ захтевао је рад у више архивских, музејских и библиотечких институција. Смештена у одређени просторни и временски оквир прича о логору Бањица у ствари је прича и о Другом светском рату.

У раду се говори о приступу прошлости уз уважавање методолошких начела струке и коришћењу расположивог визуелног материјала у фондовима библиотеке јеврејске заједнице (Јеврејски историјски музеј, United States Holocaust Memorial Museum). Богат фонд књижне и некњижне грађе помогао је не само при објективном приказивању стварности, већ је пружио могућност откривања нових података.

Комбинована са подацима из историографске литературе и периодике, некњижна грађа од велике је помоћи при схватању прошлости и објашњавању узрока злочина насталих за време Трећег Рајха, али и доприносу у добијању нових сазнања неопходних за културу сећања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ | Трећи Рајх, култура сећања, визуелни материјал, библиотечко-информациона делатност, Јевреји

Монографија „Врњчани у концентрационом логору Бањица (1941–1944)“, ауторке Марије Петковић, у издању Народне библиотеке „Др Душан Радић“ у Врњачкој Бањи, објављена је 2015. године. Основни циљ настанка ове књиге био је покушај расветљавања судбине људи са територије општине Врњачка Бања, доведених у концентрациони логор Бањица у Београду.

Смештено у одређени просторни и временски оквир, истраживање о концентрационом логору Бањица у ствари је истраживање о Другом светском рату.

Ради схватања целовите слике догађаја требало је сагледати шта се све догађало како уочи, тако и за време рата.

Тумачење историјске стварности није изводљиво без анализе свих расположивих историјских извора. Потреба нациста да путем фотографије забележе сваки сегмент живота у Трећем Рајху и потом покажу немачком народу, али и свету, да су „дорасли својој мисији да реализују нови поредак и постану први народ у Европи“ утицала је на појаву мноштва грађе сачуване из тог периода, похрањене у архивским, музејским и библиотечким фондовима.

У времену масовне незапослености, социјалних немира и економске кризе, хаотичне ситуације у земљи и одсуства перспективе, немачки народ, заведен од Хитлера, није препознао опасност у коју га је водио нацизам.

Након смрти председника Немачке, маршала фон Хинденбурга, 2. августа 1934. године, Хитлер је донео одлуку о преузимању надлежности шефа државе. Дојучерашњи називи „Канцелар Рајха“ и „Вођа“ постају службени, резервисани за Адолфа Хитлера.¹

Слутња о нестајању Вајмарске Републике постајала је извесност. Стварали су се услови за појаву најорганизованије тоталитарне државе двадесетог века – Трећег Рајха, где је фирерова жеља, чак и ако је само усмено изречена, постајала закон.

Усвајањем Закона о грађанству Рајха и Закона о заштити немачке крви и немачке расе, септембра 1935. године створена је законска разлика између грађана првог и другог реда. Јевреји су, тако, изгубили грађанска и политичка права, конфисковала им се имовина, а хапшењима и протеривањем у логоре искључивани су из живота Немачке.²

¹ Андреј Митровић, *Време нејтрљивих* (Подгорица: Цид, 1998), 244.

² Јисраел Гутман, Хаим Шацкер, *Холокауст и његово значење* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 58–60.

Одлучан да „обезбеди постојање немачке нације за сва времена и свестан да је чистота немачке крви предуслов за будућност опстанка немачког народа“ Рајхстаг је подржавао систематско уништење Јевреја.

Усвајањем државних закона о расној дискриминацији није се водило рачуна о мишљењу јавности и реакцији других земаља. План о систематском уништењу Јевреја постајао је све јаснији. У Немачкој почињу са радом логори: Заксенхаузен (1936), Бухенвалд (1937), Белсен, Грос-Росен (1940).³

Увиђајући да ће Други светски рат потрајати и да ће се из дана у дан смањивати ресурси радне снаге због потреба нацистичке Немачке извршена је подела логорског система на: радне, пролазне, логоре за ратне заробљенике и логоре за уништавање људи и народа, пре свега Јевреја и Рома.⁴

Немилосрдна у спровођењу нацистичких циљева у Немачкој, Хитлерова владавина била је још суровија у окупираним земљама.

Актом о безусловној капитулацији југословенске војске који је ступио на снагу 18. априла 1941. године, становништво Југославије и формално правно, препуштено је вољи агресора. Већ 22. априла 1941. године генерал Хелмут Ферстер путем прогласа обавестио је грађанство Србије „да је као војни заповедник преузео управу у земљи“.⁵

Успостављањем немачке војне управе Јевреји су и у Србији стављени ван постојећих закона. Убрзо су уследила и акта дискриминације којима су негирана права и слободе Јевреја. Специјална полиција вршила је контролу и водила картотеку регистрованих Јевреја. Након наредбе бр. 8, војног заповедника за Србију, генерала авијације Хелмута Ферстера, од 22. јула 1941. године Специјална полиција вршила је надзор и над одузимањем непокретне имовине од Јевреја.⁶

Ове мере биле су у супротности са чланом 46. Хашке конвенције о рату из 1907. године у коме је наведено: „Част породице и њена права, људски живот, приватна својина, као и верска убеђења и обреди, морају се поштовати“.⁷

Концентрациони логори, отворени у Србији након немачке окупације, служили су за интернирање Јевреја, комуниста и свих оних који се нису слагали са нацистичком идеологијом.

³ Maria Rubio Martines, *Adolf Hitler* (Београд: IPS Media, 2009), 209.

⁴ Рајко Ђурић, *Исцјорупа Холокаустџа Рома* (Београд: Политика, 2008), 44-48.

⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Београд: Војноиздavaчки и новински институт, 1992), 132.

⁶ *List naredbi Vojnog zapovednika za Srbiju*, br. 8 (1941).

⁷ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945* (Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980), 57.

Тако је током јуна 1941. године у Београду формиран концентрациони логор Бањица.

Наредбом Гестапоа, јула 1941. године, у Шапцу је формиран концентрациони логор, познат и као „Јеврејски логор“ због чињенице да је у њему интерниран велики број Јевреја.

У близини Топовских шупа на Аутокоманди у Београду, почетком септембра 1941. године, отворен је концентрациони логор намењен интернирању Јевреја из Баната, а нешто касније користио се и за ухапшене београдске Јевреје.

У октобру 1941. почео је са радом и концентрациони логор у Нишу. С обзиром да је био стационаран у близини железничке станице Црвени крст, логор је по замисли шефа Гестапоа у Нишу SS капетана Хамера Химлера, био намењен интернирању Јевреја из Ниша и околине.⁸

На основу наредбе командујућег генерала за Србију Паула Бадера, 3. новембра 1941. године, у просторијама некадашњег београдског сајма, формиран је концентрациони логор Сајмиште. Због чињенице да је био на левој обали Саве, на територији Земуна, Гестапо је за рад овог логора добио сагласност и од Независне државе Хрватске.

Иако је код других земаља немачка окупација уследила раније, Југославија је била прва земља у Европи у којој су нацисти почели да спроводе „план коначног решења Јеврејског питања“. Зато не чуди што су извештаји Франца Радемахера, експерта за јеврејско питање у немачком министарству иностраних послова, у којима је наводио да депортације Јевреја у Србији постају све теже због саботажа на комуникацијама, као и других активности комуниста, изазивали забринутост немачких власти.⁹

У Берлину, у оквиру Гестапоа, постојала је секција „IV-b-4“, под руководством Адолфа Ајхмана. У оквиру ове секције деловао је и Реферат за јеврејска питања. У кординацији са Ајхмановом секцијом за спровођење мера против Јевреја, у Србији је била задужена Оперативна група полиције и службе безбедности под заповедништвом SS пуковника Вилхелма Фукса и SS мајора Ханса Хелма.¹⁰

И у Београду, у саставу Гестапоа, постојао је Реферат за јеврејска питања, под вођством SS поручника Фрица Штракеа. За што ефикасније спровођење прописаних мера у Управи града Београда био је задужен Одсек за јеврејска питања којим су руководили Ото Винцет и Јован Николић.

⁸ Sima Begović, *Logor Banjica I* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989), 24-25.

⁹ J. Romano, 78-79.

¹⁰ *Београд у рату и револуцији 1941-1945* (Београд: Историјски архив, 1971), 133.

Наредбе Гестапоа које су се односиле на Јевреје спроводио је и Седми одсек београдске Специјалне полиције.¹¹

Третирани као „апсолутна супротност немачком народу и потпуна негација свих немачких врлина“ за Јевреје није било места у Трећем Рајху. Конференција у Ванзеу код Берлина, одржана 20. јануара 1942. године, била је потврда таквог става.

Шеф Уједињених полицијских снага Рајха и други човек у SS хијерархији Рајнхард Хајдрих, на конференцији у Ванзеу пренео је Хитлерово наређење о почетку остваривања коначног решења јеврејског питања. Под решењем, подразумевало се уништење.¹²

Од тог тренутка, целокупно јеврејско становништво до ког су нацисти могли да дођу, нигде није могло наћи уточиште. Нацистичка власт осудила је сав јеврејски народ: жене и мушкарце, децу и старе, здраве и болесне – на нестанак. Без икакве шансе да неко избегне своју судбину, „пресуда“ нациста била је коначна.

Вешто користећи појаву отпора против немачке власти у Србији, Трећи Рајх оптуживао је Јевреје за иницијаторе побуне, а потом спроводио њихово беспощедно уништавање. Тако су и први заточеници логора формираних на територији окупиране Србије били јеврејског порекла.

Наредбом Вилхелма Фукса, руководиоца Оперативне групе полиције и службе безбедности, од 16. априла 1941. године, сви Јевреји морали су се пријавити полицији и обавезати на ношење траке са жутом Давидовом звездом.

Служба за регистрацију, на основу пријаве јеврејског становништва, састављала је посебне спискове. Окривљујући Јевреје за непријатељске делатности према немачкој власти, Гестапо је ове спискове користио за хапшења, тражећи одговорност за поступке против немачке власти.

Због све већег броја ухапшених Јевреја и попуњености капацитета логора, у Београду је 11. октобра 1941. године, по доласку представника Главне службе безбедности Трећег Рајха Фрица Штракеа, донета „одлука о хитној и неодложној ликвидацији Јевреја који се налазе у логорима на територији Србије“.¹³

Већ 29. новембра 1942. године шеф Управног штаба у Србији Харолд Турнер у прослеђеном извештају обавестио је заповедника Вермахта за подручје Југоистока, Александра фон Лера, „да је питање Јевреја у Србији потпуно решено“.

¹¹ J. Romano, 60.

¹² J. Гутман, 140-142.

¹³ AVII, M f. 9/260.

ИСТРАЖИВАЧКИ ПОСТУПАК УТВРЂИВАЊА ЧИЊЕНИЦА

Да би се дошло до новог научног резултата потребно је урадити анализе и закључке који се темеље на литератури из историографије, подацима из периодике, али и некњижној грађи: фотографије, плакати, објаве, саопштења.

Зато је и истраживачки поступак због настанка монографије *Врњчани у концентрационом логору Бањица (1941-1944)*, предузет у неколико архивских, музејских и библиотечких институција.

Ратне прилике промениле су стварност живота становника Врњачке Бање. Након бомбардовања Београда 6. априла 1941. године, у Врњачку Бању стигли су дипломатски представници са својим породицама. Осећајући се животом угроженим, доста људи из Београда морало је да напусти своја пребивалишта.

Тужна стварност окупације приморала је и књижара и издавача Гецу Кона да са породицом, 6. априла 1941. године, побегне у Врњачку Бању, где је убрзо, био и ухапшен.¹⁴

Да би се расветлила судбина сваког заточеника неопходно је прво утврдити име и презиме, датум и место хапшења, потом место рођења и старосно доба, место боравка и брачно стање, стручну спрему и занимање и на крају, доћи до валидног сазнања о исходу његовог заточеништва: ослобођен, стрељан, одведен у други логор или на принудни рад.

Јеврејски историјски музеј основан је 1948. године у Београду, од стране Савеза јеврејских општина Југославије. Основни циљ оснивања музеја био је прикупљање и проучавање оног дела јеврејског културног историјског наслеђа које је успело да преживи немачки Холокауст у Другом светском рату.

Данас је Јеврејски историјски музеј у саставу Савеза јеврејских општина Србије, са успостављеним збиркама старе и ретке књиге, ликовне збирке, збирке медаља и плакета и археолошке збирке. Као посебан одељак Музеја формиран је и Архив, у чијем се фонду налазе јеврејска предратна периодика, грађа која се односи на Холокауст (1941-1945) и грађа Савеза јеврејских општина у Југославији (1945-1992).

Осим монографија и каталога студијских изложби, Јеврејски историјски музеј од 1971. године објављује и зборник.¹⁵

Грађа Јеврејског историјског музеја доступна је истраживачима и у дигиталном облику и то: Јеврејске матичне књиге у Београду до 1945. године и База података жртава Холокауста са територије Југославије.

¹⁴ М. Б. Протић, *Нојева барка I* (Београд: Српска књижевна задруга, 2000), 134-135.

¹⁵ Jevrejski istorijski muzej, pristupljeno 10. 11. 2020, [https:// www.jimbeograd.org/](https://www.jimbeograd.org/).

Меморијални музеј Холокауста (Holocaust Memorial Museum) у Вашингтону постоји од 1993. године. Истраживачима пружа документацију неопходну за проучавање Холокауста: архивски снимци, фотографије, логорски предмети, изјаве преживелих...¹⁶

У циљу добијања информација о Јеврејима који су пре Другог светског рата живели у Врњачкој Бањи, значајна је и централна база података имена жртава: The Central Database of Shoah Victims' Names. Информације се заснивају на сведочењима преживелих рођака или чланова уже породице. Назнаке у рубрикама: „Place of Birth: Vrnjacka Banja, Serbia North, Yugoslavia“ и „Marital Status: Child“, драгоцене су у расветљавању судбина свих несталих Врњчана током Другог светског рата.¹⁷

Када је у питању исход заточеништва, најчешћи начин погубљења Јевреја у концентрационим логорима било је тровање гасом. У Србији је осим стрељања, већ од новембра 1941. године коришћен камион са гасом. Покретањем мотора, активирале су се и специјално монтиране цеви са гасом, тако да су заточеници у камионима угушени на путу до стратишта у Јајинцима.

У извештајима који су 1941. године упућивани генералу SS Аугусту Мајснеру, након појаве камиона са гасом, наведено је и: „Чланови породице могу се препознати чак и када су мртви. Толико су приљубљени једни уз друге, да их је тешко одвојити и ослободити камион за следећу туру.“¹⁸

Иако су преживеле жртве Холокауста настојале да логорско искуство потисну у најдубље слојеве свести, многи од њих нису имали довољно снаге да се поново укључе у друштво. Јер, „ко је могао издржати тај процес, а да остане здрав? Нико није изашао онакав какав је био кад је ушао“.¹⁹

Док би неки од њих смогли снаге да проговоре о Холокаусту, један број би „након живота са непроболним болом у души“, своју потресну причу односио са собом, у гроб.²⁰

„Библиотеке, музеји, архиви – све су то места која регулишу присуство прошлости у садашњости“.²¹ У овим установама појављују се и дигиталне базе података о Холокаусту. Настале су као резултат очувања и пласмана научне баштине.

¹⁶ Michael Berenbaum, *The world must know: the history of the Holocaust as told in the United States Holocaust Memorial Museum* (Boston: Brown, 1993), III-XV.

¹⁷ The Central Database of Shoah Victims' Names, pristupljeno 10.11. 2020, <https://yvng.yadvashem.org/>.

¹⁸ АЈ, ф. 522, ј.602.

¹⁹ Eugen Kogon, *Država SS-a: sistem njemačkih koncentracionih logora* (Zagreb: Globus, 1982), 265.

²⁰ Виктор Франкл, *Зашто се нисте убиле* (Београд: Жарко Албуљ, 1994), 83.

²¹ Georges DUBY, Robert Mandrom, *Histoire de la civilisation française* Tome 2, XVIIe-XXe siècle, (Paris: Librairie Armand Colin, 1972), 58.

Осим што доприносе демократичности знања, дигитални документи омогућају и рад на даљину и лакшу доступност података и грађе неопходне за истраживање. Рад са таквим документима често даје осећај лаког и бржег напретка. Ипак, и код коришћења овакве врсте грађе неопходно је предзнање, али и упорност у раду.²²

ЗАКЉУЧАК

Истраживачки процес који се предузима увек има исти циљ: доћи до поузданих знања о прошлости. Да би се боље сагледало време и прилике које се проучавају, користи се и некњижна грађа. Одлуком аутора у монографији се објављују фотографије, саопштења, леци, плакати, објаве... До тада запостављена некњижна грађа постаје доступна, али и равноправна у односу на остале библиотечке јединице.

Некњижна грађа у публикацији је речита, емоционално сугестивна, гласна... Она помаже читаоцу да још боље упозна тај тешко ухватљив део прошле стварности у којој је дошло до успона, а потом, и пада Трећег Рајха.

Уласком у логор, заточеник би постајао број без личног идентитета и друштвеног статуса. Изгубивши све што је претходно поседовао, претваран је у „оруђе које говори“.

Иако заточеници нису могли да сакрију своју тугу, нико је није ни примећивао. Губитак сигурности, бруталност, бол и ишчекивање неизвесности сутрашњице, водило је многе притворенике и у неуротска растројства. Повређени и психички и физички, током проведеног времена у логору, уточиште нису могли наћи нигде. Чак ни у сну.

Основни задатак сваког народа током његовог постојања је сећање на прошлост. Негујући културу сећања, друштво изграђује идентитет и тако обезбеђује будућност.

Напор да се жртвама означеним бројевима, врате имена и презимена, а са њима и сећање на њихове некадашње, насилно прекинуте животе, ствара могућност да се истина пренесе и будућим генерацијама. Јер, култура сећања је један од начина опажања властите прошлости.

Промишљена, систематски планирана и спровођена одлука нациста да војну моћ усмере на ликвидацију свих које прогласе непожељним за Трећи Рајх, било је нешто са чиме се човечанство сретало први пут.

Иако на крају све постане прошлост, историја не сме ништа да заборави. Ни добро, ни зло. Зато трагање историчара за утврђивањем онога што је учињено у Хитлеровој Немачкој траје и данас.

²² Александра Вранеш, „Дигитална хуманистика“ у *Дигиталне библиотеке и дигитални архиви* (Београд: Филозофски факултет, 2015), 18-20.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

AVII, Mf. 9/260.

AJ, ф. 522, j. 602.

Begović, Sima. *Logor Banjica* 1–2. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Београд у ратну и револуцију 1941–1945. Београд: Историјски архив, 1971.

Berenbaum, Michael. *The world must know: the history of the Holocaust as told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Brown, 1993.

Вранеш, Александра. „Дигитална хуманистика“. У: *Дигиталне библиотеке и дигитални архиви*, 15–23. Београд: Филолошки факултет, 2015.

Гутман Јисраел и Шацкер, Хаим. *Холокауст и његово значење*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

Duby, Georges, Mandrom, Robert. *Histoire de la civilisation française*. Tome 2, XVIIe–XXe siècle. Paris: Librairie Armand Colin, 1972.

Ђурић, Рајко. *Историја Холокауста Рома*. Београд: Политика, 2008.

Jevrejski istorijski muzej. Pristupljeno 10. 11. 2020. <https://www.jimbeograd.org/>.

Kogon, Eugen. *Država SS-a: sistem njemačkih koncentracionih logora*. Zagreb: Globus, 1982.

List naredbi Vojnog zapovednika za Srbiju br. 8 (1941).

Martines, Maria Rubio. *Adolf Hitler*. Beograd: IPS Media, 2001.

Митровић, Андреј. *Време неиррељивих: политичка историја великих држава Европе: 1919–1939*. Подгорица: ЦИД, 2004.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački institut, 1992.

Протић, Б. Миодраг. *Нојева барка, I–II*. Београд: Српска књижевна задруга, 2000.

Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

The Central Database of Shoah Victims' Names. Pristupljeno 10. 11. 2020. <https://yvng.yadvashem.org/>.

Френки, Виктор. *Зашто се нисте убили: истражење смисла живљења*. Београд: Жарко Албуљ, 1994.

MARIJA PETKOVIĆ, MSC
Public Library "Dr Dušan Radić" Vrnjačka Banja
meri.petkovic@gmail.com

THE COOPERATION WITH THE JEWISH COMMUNITY LIBRARIES
DURING THE RESEARCH AND ANALYSIS OF THE MATERIAL
ON JEWS IN WORLD WAR II

SUMMARY | The research paper taken over for collecting the material necessary for the monography "The Residents of Vrnjačka Banja in the Banjica Concentration Camp (1941-1944)" demanded the work in multiple archive, museum, and library institutions. Placed in a specific spatial and temporal frame, the story of the concentration camp Banjica is in fact the story about the World War II.

This paper discusses the approach to the past, taking into consideration the methodological principles of the branch and using the available visual material located in the stocks of the Jewish community libraries (Jewish Historical Museum, the United States Holocaust Memorial Museum). A rich stock of book and non-book materials not only helped to portray the reality objectively, but also gave an opportunity to discover new data.

Combined with the data from the historiographical literature and periodicals, the non-book material is of large assistance when trying to understand the past and explain the cause of the crimes committed during the Third Reich, but also, it contributes to obtaining new knowledge necessary for nourishing the culture of memory.

KEY WORDS | Third Reich, the culture of memory, visual material, library and information activities, Jews

МАРИЯ ПЕТКОВИЧ, КАНДИДАТ НАУК
Национальная библиотека “Доктор Душан Радич”, Врнячка-Баня
meri.petkovic@gmail.com

СОТРУДНИЧЕСТВО С БИБЛИОТЕКАМИ ЕВРЕЙСКОГО СООБЩЕСТВА
В ИССЛЕДОВАНИИ И АНАЛИЗЕ МАТЕРИАЛОВ
ОБ ИВРЕЯХ В ПОРУ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

АННОТАЦИЯ | Исследовательская работа, принятая для сбороадокументов, необходимых для монографии *Врњчани у конценџрационом лаџору Баница 1941-1944 (Жиџели Врњачка-Бани в конценџрационом лаџере Баница 1941-1944)*, потребовала работы в нескольких архивных, музейных и библиотечных учреждениях. Помещенная в конкретную пространственно-временную рамку, история лагеря Баница по сути дела является и историей Второй мировой войны.

В статье обсуждается подход к прошлomuс учетом методологических принципов библиотековедения и использования имеющихся визуальных материалов в фондах библиотек еврейской общины (Еврейский исторический музей, United States Holocaust Memorial Museum, Мемориальный музей Холокоста США). Богатый фонд книжных и некнижных видов документов помог не только в объективном свете отобразить действительность, но дал возможность открыть новые данные.

В сочетании с данными из историографической литературы и периодических изданий, некнижные документы не только что очень помогают в понимании прошлого и в объяснении причин преступлений, совершенных во время Третьего рейха, но также способствует получению новых познаний, необходимых для воспитания культуры памяти.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА | Третий рейх, культура памяти, наглядный материал, библиотечно-информационная деятельность, евреи

